

**Analysis and review of Khosrow and Shirin Nizami,
focusing on the debate between Khosrow
and Farhad by using the components of
Fairclough's critical discourse analysis approach**

Hamid Moradi^{*}, Ahmad Ghanipour Malekshah^{**}

Morteza Mohseni^{***}

Abstract

One of the methods of examining the text is Fairclough's critical discourse analysis approach, in which special attention is paid to its situational and discursive context in the examination of the text, and it is examined at three levels: description, interpretation and explanation. In this article, an attempt was made to analyze the system of Khosrow and Shirin Nizami with the approach of critical discourse analysis, focusing on the debate between Khosrow and Farhad. In examining the text and at the level of description, we are faced with two types of stances in the form of Farhad and Khosrow's debate, which shows the conflict between the lower and upper classes. At the level of interpretation, the social context of the text indicates the praise of the institution of the court, as a result of which the ruling ideology appears on the text. At the level of explanation, the text does not seek to confront the prevailing ideology, but to legitimize it. Finally, the text has reproduced power relations and tried to stabilize and continue them.

* Ph.D. Student, Department of Persian Language and Literature, Babolsar Faculty of Literature and Humanities, Mazandaran University, moradihamid.2020@pnu.ac.ir

** Professor of the Department of Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author), a.ghanipour@umz.ac.ir

*** Faculty member of Mazandaran University, mohseni@umz.ac.ir

Date received: 07/04/2023, Date of acceptance: 19/07/2023

Keywords: critical discourse analysis, Nizami, Khosrow and Shirin Nizami, power, legitimacy.

One of the methods of examining the text is Fairclough's critical discourse analysis approach, in which special attention is paid to its situational and discursive context in the examination of the text, and it is examined at three levels: description, interpretation and explanation. Among these works, which are written in verse style and are also considered masterpieces of lyrical literature, is Ganjavi's Khosrow and Shirin Nizami. A poem written in interaction with the court and the life of a king named Khosrow; It is a story of love games and life events of a king. With these words, the authors of this article intend to analyze another aspect of these poems in this research, according to the critical approach of discourse analysis and reflection in the hidden and underlying layers of this text, and in order to explain the discourse in this text and the relationships power relations in its production. Among the different parts of this system, in this article, the debate and confrontations between Khosrow and Farhad are emphasized more.

Discourse analysis seeks to show the instability of meaning and reveal the relationship between text and ideology to prove that no text or writing is neutral; rather, it depends on a certain situation, including political, social, cultural, etc. Considering the expressive value of the sentences used by Nizami, it can be said that most Nizami sentences are known and the frequency of unknown sentences is also very low in this system; With this practical use of known sentences, Nizami has expressed everything he had in the back of his mind. By using this type of sentences, military emphasis is more on the subject of the sentence. The interpretation stage illuminates the situational and intertextual context; in critical discourse analysis, Fairclough emphasizes ideology and power. In his opinion, ideology is a tool for creating and maintaining power relations in society, and for this reason, language flows in social institutions. In this system, the discourse is related to the court and praises the kings, and the direct influence of the authoritarian system of rule on the creation of such systems is noticeable and visible. In the historical course of the Seljuq period, the kings considered their identity and presence as dependent on the kings before them, and they needed poets and writers to legitimize the political system.

The discourses in such poems do not only seek to transform power, but also serve and stabilize the government and the domination system, and the voice of another class can be heard from this type of poetry throughout Persian classical literature. does not

arrive The conflict and debates between Farhad and Khosrow can be considered as the conflict and conflict between the government (because the court and the king were symbols of authority and government) and the lower class. Khosrow, as a representative of the government and power, having obtained all the options, the people and court advisors are in confrontation with Farhad, who lacks power and his ax. In the 6th century, power produces a self-dependent entity that produces degrees of superiority and inferiority.

In the center and head of the institution of power, the king, minister, and prince were the central power, and poets, writers, and historians were the links connected to this power center. They moved in sync with this power center and their function was to confirm and stabilize the existing system and legitimize their actions in the minds of the people. In the meantime, the powerful group was the ruling group and the other group was made up of the submissives and the submissives. This confirmation and consolidation can be clearly seen in the discourse confrontations between Khosrow and Farhad, that after drawing up a plan to eliminate Farhad, Nizami Khosrow calls Shah Adel in the metaphorical form of Makan, Shah Adel "the sign of the mountain". Searching for Shah Adel".

The context in which Nizami composed this poem is a story of the dominance of the court institution and the chaotic situation of the people. This situation has been ignored from the military point of view with the color of love and affection. In other words; what attracts the audience of this text is not the conflict and conflict of the people with the institution of the court, but its reduction to the characters in the form of love possession. Each of these characters are narrators of the class and situation that the system has been able to represent well. The situation of the 6th century Hijri, which Nizami describes with reference to Ferdowsi, indicates the occurrence of incidents and events that turned this period into a period of darkness. There have been successive wars and tribal raids with killings and hunger and the foggy public atmosphere of that period, which has not been mentioned due to the dominance of the court discourse. These kinds of works were written for the pleasure and entertainment of courtiers' assemblies and were aligned with the discourse of power. The debate proceeds based on the discourse and the sentences are presented explicitly by choosing this construction, the believability of what he has narrated facilitates according to the mentioned contradictions.

Bibliography

Agha Golzadeh, Ferdous. (2014). Critical discourse analysis. Third edition. Scientific and cultural publications. [in Persian]

Ahmadi, Babak. (2013). From image signs to text. Tehran: Nahr-e-Karzan. [in Persian]

Ardani Rezaei, Fazlullah. (2008). Analytical-comparative review of the poems "Khosrow and Shirin" and "Laili and Majnoon" by Nizami Ganjavi. Ghanai Literary Journal 1387, No. 11, pp. 87-112. [in Persian]

Bahrampour, Shaban Ali. (1993). An introduction to discourse analysis. A collection of essays on discourse and discourse analysis by Mohammad Reza Tajik. Tehran: Farhang Gadman Publications. [in Persian]

Bratlo, Fatima. (1401). An introduction to the class division of labor as an expression of the concept of justice in Ferdowsi's Shahnameh. Ancient History of Persian Literature, 13(2), doi: 10.30465/cpl.2023.7383. [in Persian]

Dad, Sima. (2008). Dictionary of literary terms, 4th edition. Tehran: Pearl. [in Persian]

Fairclough, Norman. (2000). Critical analysis of discourse, translated by Fateme Shaiste Piran and others. Tehran. Media Studies and Research Center. [in Persian]

Fatuhi, Mahmoud. (2011). Stylistics (theories, approaches and methods). Tehran: Sokhon Publications. [in Persian]

Gerji, Mustafa and others. (2011). "Analysis of the discourse of the novel Gypsy by the fire of Muniro Ravipour", Bahar Sal Adab magazine, fifth year, first issue, 15 consecutive, pp. 79-90. [in Persian]

Ghazi Moradi, Hassan. (2008). Dictatorship in Iran; Tehran: Akhtaran, fifth edition. [in Persian]

Golzadeh, Ferdous. (2007) "Analysis of critical discourse and literature". literature study First issue: 17-27. 5. Iqbali, Ibrahim. (2004). Comparing the story of Khosrow and Shirin Ferdowsi with Nizami. Persian language and literature research quarterly, new period, third issue, fall and winter 1383, pp. 125-136. [in Persian]

Haddadi, Ilham and others. (2011). Discourse and social behavior in the novel Zero Degree Circuit based on Fairclough's discourse analysis model. Literary Review, Year 5, Issue 18, pp. 125-49 [in Persian]

Helidi, Michael, Hassan, Ruqiya. (2013), language, context and text dimensions of language from the perspective of social semiotics, translated by Mohsen Nobakht, Tehran: Siahroud. First Edition. [in Persian]

409 Abstract

Kalantari, Abdul Hossein. (2011). Discourse from three linguistic, philosophical and sociological perspectives. Tehran: Sociologists. [in Persian]

Karimpour, Nasreen. (2015). "Analysis of economic critical discourse of Khaqani poems". Persian language and literature quarterly, year 24, number 81, fall and winter 2015, pp. 224-255. [in Persian]

Khazaneh-Darloo, Mohammad-Ali and Soltani, Behrouz. (2011). The measurement of Khosro and Shirin Nizami with Shirin and Khosro of Ruh-ul-Amin Shahrstan. Scientific and research quarterly "Persian language and literature research", number 25, pp. 29-49. [in Persian]

Khorrami and Khani, Maryam and Mino. (2016). Analysis of the reflection of painting in the 6th century society with an attitude towards military works. Scientific-research journal of Nazar Institute of Art, Architecture and Urban Planning. No. 51, pp. 70-61. [in Persian]

Najafi, Aziza, Abbaszadeh, Khodavirdi, Adel Parvar, Leila. (1400). Critical discourse in the story of the children of Hoshang Moradi Kermani's carpet weaving house (based on Norman Fairclough's theory). Persian Language Studies, 4(7), 157-176. doi: 4/jshd.2021.261318.1058[in Persian]

Nizami Ganjavi. (1999). Khosrow and Shirin by Hasan Vahid Dastgardi, third edition.

Parisian, ancient. (1994). Seljuqians and Ghazis in Kerman (Afzaluddin Abu Hamed Kermani; written by Mohammad Ebrahim Khabisi; introduction, revision and revision of ancient Parisi. Second edition. Tehran. [in Persian]

Qobadi, Hossein Ali and others. (2008) "Analysis of the dominant discourse in Simin Daneshvar's Suvshun novel". Literary Critic Quarterly. Course 2. Number 6: 149-183[in Persian]

Ravandi, Muhammad Ali bin Suleiman. (1985). Raha al-Sadour and Ayah al-Suror, revised by Mohammad Iqbal and Mojtaba Minavi. Volume II, Tehran: Amir Kabir Publications[in Persian]

Safa, Zabihullah, (1994). "History of Iranian Literature Volume 2". Tehran: Ferdowsi Publications - Majid Publications, 13th edition. [in Persian]

Salehi and Parsa, Jila, Seyyed Ahmad Reza (2007). Comparison of Khosrow and Shirin Nizami with Shirin and Farhad Almaskhan Kandolei. Journal of Persian Language and Literature, ninth year, autumn and winter 2017, number 17, pp. 130-15. [in Persian]

Shiri, Hero. (2018). The development and evolution of Persian spring prose from the Samani era to the Seljuk period. Tehran. Vera Publications. [in Persian]

- Sojodi, Farzan, Akbari, Zainab Akbari. (2013). A critical analysis of the discourse of the "authorities" of the Sufi Sheikhs. *Ancient History of Persian Literature*, 5(4), 73-97. 16.
- Soltani, Seyed Ali Asghar. (2005). Discourse analysis as a theory and method. *Political Science Quarterly*. 17.
- Shamisa, Siros. (1369). *Literary types*. Tehran. [in Persian]
- Tabrizi, Mansoura. (2004). Psychological and physical characteristics of women and their roles in romantic relationships in the poems of Ahmad Shamlou, Khosrow and Shirin Nizami. *Women's Research*, Volume 5, Number 2, Autumn 2016, pp. 109-128. [in Persian]
- Taghiani and Jafari, Ishaq and Tayyaba. (2009). Mythological and psychological approach to the symbolic birth of Shabdiz in Khosrow and Shirin Nizami. *Bostan Adeb*, first year of spring 2018, number 1. pp. 120-134. [in Persian]
- Van Dyke, Theon. (2004). *Studies in Discourse Research: From Text Order to Critical Exploration Discourse*, translated by the group of translators. [in Persian]
- Yar Mohammadi, Lotfollah. (2004). *Common and critical discourse studies*. First Edition. Tehran: Hermes 35.
- Jorgensen, Phillips. (2008). *Theory and method in discourse analysis*. Translated by Hadi Jalili. Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Zare, Naser, Blaavi, Rasool, Hashemi Tzangi, Zahra. (2019). Discourse analysis of the novel "War on Egypt" by Youssef Al-Qaid (based on Norman Fairclough's theory of critical discourse analysis). *Arabic Language and Literature*, 12(1), 147-160. doi: 10.22067/jall.v12.i1.77205. [in Persian]

تحلیل و بررسی خسرو و شیرین نظامی با محوریت مناظره خسرو و فرهاد با استفاده از مؤلفه‌های رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

حمید مرادی*

احمد غنی‌پور ملک‌شاه**، مرتضی محسنی***

چکیده

یکی از روش‌های بررسی متن، رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف است که در بررسی متن به بافت موقعیتی و گفتمانی آن توجه ویژه، و در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌شود. در این مقاله کوشیده شد تا با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان به بررسی منظومه‌ی خسرو و شیرین نظامی با محوریت مناظره‌ی خسرو و فرهاد پرداخته شود. در بررسی متن و در سطح توصیف، با دو نوع موضع‌گیری در قالب مناظره‌ی فرهاد و خسرو مواجه هستیم که از منازعه‌ی بین دو طبقه فرودست و فرادست نشان دارد. در سطح تفسیر، زمینه و بافتار اجتماعی متن حاکی از مدح نهاد دربار است که در نتیجه‌ی آن ایدئولوژی حاکم، بر متن نمایان می‌شود. در سطح تبیین، متن نه در صدد مقابله با ایدئولوژی غالب بلکه در پی مشروعیت دادن به آن است. در نهایت، متن مناسبات قدرت را بازتولید کرده و سعی شده است به تثبیت و تداوم آن همّت گمارد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی، نظامی، خسرو و شیرین نظامی، قدرت، مشروعیت.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، moradihamid.2020@pnu.ac.ir

** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول)، a.ghanipour@umz.ac.ir

*** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، mohseni@umz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مسئله

ادبیات، روایتی زیبا و قابل ملموس از تاریخ و اجتماعات دوران کهن بشری، از آن زمان که آدمی قادر به ثبت وقایع و آمیزش آن با تخیل و هنر بوده، است. شعر نیز صورتی از ادبیات است که همواره بازتابی از واقعیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ی خود بوده است. تأثیری نیز که تحولات تاریخی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بر ادبیات گذاشته، تأثیری غیر قابل انکار است و این دو، رابطه‌ای تنگاتنگ با هم دارند. چه بسا این تحولات تاریخی باعث آفرینش آثار و شاهکارهای ادبی در جوامع خود شده‌باشند.

با این اوصاف پُر واضح است که ادبیات فارسی از این روابط و تحولات به دور نبوده؛ چنانکه تمامی آثار کلاسیک ادب فارسی در تعامل با رویدادهای تاریخی و سیاسی تولید شده‌اند. از جمله‌ی این آثار که به شیوه‌ی منظوم سروده شده و شاهکار ادبیات غنایی نیز محسوب می‌شود، خسرو و شیرین نظامی گنجوی است. منظومه‌ای که در تعامل با دربار و زندگی پادشاهی به نام خسرو سروده شده است؛ داستان عشق بازی‌ها و وقایع زندگی یک پادشاه است. با این اوصاف نویسندگان این مقاله برآنند در این جستار با توجه به رویکرد انتقادی تحلیل گفتمان و غور و اندیشه در لایه‌های پنهانی و زیرین این متن، وجهی دیگر را از این اشعار واکاوی کنند و در صدد تبیین گفتمان موجود در این متن و روابط مناسبات قدرت در تولید آن باشند. از میان بخش‌های متفاوت این منظومه در این مقاله بیشتر بر مناظره و تقابل‌های بین خسرو و فرهاد تاکید شده است.

۲.۱ پرسش‌های پژوهش

در این مقاله کوشیده شد به چند پرسش اصلی پاسخ داده شود:

۱. گفتمان غالب بر داستان خسرو و شیرین از چه نوع است؟
۲. گفتمان‌های غالب در داستان تا چه حد بر ذهن و زبان نظامی تأثیر گذاشته است؟ و این منظومه در جهت تثبیت وضع موجود بوده است یا تغییر آن؟

۳.۱ پیشینه پژوهش

به علت زیبایی و اهمیتی که خسرو و شیرین در ادبیات کلاسیک ایران دارد، همواره مورد توجه پژوهش‌گران بوده است؛ اما در این بخش صرفاً به پژوهش‌هایی اشاره می‌شود که در زمینه تحلیل گفتمان انتقادی نوشته شده است؛ از جمله می‌توان به پژوهش‌ها و مقالاتی نظیر نجفی و همکاران (۱۴۰۰). در مقاله «گفتمان انتقادی در داستان بچه‌های قالیباف‌خانه هوشنگ مرادی کرمانی (براساس نظریه نورمن فرکلاف)»، زارع و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله تحلیل گفتمان رمان «الحرب فی بر مصر» اثر یوسف القعید (براساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف)، وفی، فریبا (۱۳۹۴) با عنوان «بازنمود هویت زنانه در مجموعه داستان‌های حتی وقتی می‌خندیم با رویکرد تحلیل گفتمان فرکلاف»، سجودی و زینب اکبری (۱۳۹۳) در مقاله «تحلیل انتقادی گفتمان «مقامات» مشایخ صوفیه»، مقاله‌ی گرجی و دیگران (۱۳۹۱) با عنوان «تحلیل گفتمان انتقادی رمان کولی در کنار آتش» و همچنین پژوهش قاسم‌زاده و گرجی (۱۳۹۰) با عنوان «تحلیل گفتمان انتقادی رمان دکتر نون» در زمینه‌ی رمان فارسی انجام شده‌اند. در زمینه‌ی اشعار کهن فارسی می‌توان به پژوهش کریم‌پور، نسرین (۱۳۹۴) با عنوان «تحلیل انتقادی گفتمان اقتصادی اشعار خاقانی در فصلنامه زبان و ادبیات فارسی»، اشاره نمود.

گرچه تاکنون پژوهشی در زمینه‌ی تحلیل خسرو و شیرین براساس گفتمان انتقادی انجام نشده است اما وجه مشترک این پژوهش با پژوهش‌های پیشین، در انتخاب رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی است اما این پژوهش در نظر داشته است که منظومه‌ی خسرو و شیرین نظامی با محوریت مناظره خسرو و فرهاد دستاویز تحلیل قرار دهد. وجه تمایز دیگر این پژوهش تاکید بر بافت و زمینه‌ی تاریخی خلق آثار و تحلیل مشروعیت‌بخشی آنها به ساختارهای اجتماعی در دوران خود است. آثاری که به مانند آثار فاخر، در وهله‌ی اول، میرا از تحلیل بوده و نقش آنها در مشروعیت‌بخشی به وضعیت تاریخی و بستر اجتماعی نادیده گرفته شده است.

۲. مبانی نظری تحقیق

۱.۲ تحلیل گفتمان انتقادی و اصول آن

تحلیل گفتمان انتقادی شاخه‌ای علمی و میان رشته‌ای در زبان‌شناسی است که کارکرد زبان را در جامعه و سیاست بررسی می‌کند. در این زمینه تحلیل گفتمان انتقادی، زبان را به عنوان عمل

اجتماعی در ارتباط با ایدئولوژی، قدرت و جامعه و تاریخ در سطح متن اعم از گفتاری و نوشتاری مورد مطالعه قرار می‌دهد. تحلیل گفتمان انتقادی، در زبان‌شناسی نگاهی عملی به متون دارد و قدرت گفتمان و قدرت موجود در پشت گفتمان را با راهبردهای زبان‌شناختی معرفی، و به مردم و دولت‌ها کمک می‌کند تا در کلیه سطوح بتوانند حقایق را بدون تحریف به دست آورند و در ورای صورت متون زبانی به دنبال معانی حقیقی و نهفته متن باشند (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۸).

تحلیل گفتمان عبارت است از فراتر رفتن از صورت‌های قابل رؤیت زبان و ساختارهای نحوی جمله و رسیدن به زمینه‌ها و فرایندهای اجتماعی (همان: ۴۶). تحلیل گفتمان به دنبال نشان‌دادن بی‌ثباتی معنا و آشکار ساختن رابطه میان متن و ایدئولوژی است تا ثابت کند که هیچ متن یا نوشتاری بی‌طرف نیست؛ بلکه به موقعیت خاصی اعم از سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ... وابسته است. تحلیل گفتمان انتقادی رویکردی نوین در تحلیل گفتمان است که در دهه‌های اخیر در طیف وسیعی از پژوهش‌های ادبیات به کار رفته است. در این رویکرد، گفتمان صرفاً یک پدیده‌ی سازنده نیست بلکه محصول سایر پدیده‌ها به شمار می‌آید. نکته‌ی محوری در این گونه تحلیل این است که گفتمان، گونه‌ی مهمی از عملکرد اجتماعی است که دانش، هویت‌ها و روابط اجتماعی، از جمله مناسبات قدرت، را باز تولید می‌کند و تغییر می‌دهد و هم‌زمان، سایر ساختارهای اجتماعی به آن شکل می‌بخشد (یورگنسن و فیلیس، ۱۳۸۹: ۱۲۸). صاحب‌نظرانی چون نورمن فرکلاف، روث وداک، راجر فاولر، و گوئر کرس در زمینه و رشد تحلیل گفتمان انتقادی به عنوان گرایش نو در تحلیل متن، گام‌هایی بلند برداشته‌اند. در این پژوهش از میان رویکردهای یاد شده، رویکرد و روش نورمن فرکلاف انتخاب شده است. نورمن فرکلاف یکی از شخصیت‌های برجسته در زمینه‌ی تحلیل گفتمان است که در مقایسه با دیگر تحلیل‌گران گفتمان انتقادی، منسجم‌ترین و جامع‌ترین نظریه را تدوین کرده است (سلطانی، ۱۳۸۴: ۶۰).

تحلیل گفتمان انتقادی اساساً به ابعاد گفتمانی سوءاستفاده از قدرت و بی‌عدالتی و نابرابری ناشی از آن می‌پردازد. در این تحلیل زبان به عنوان شکلی از کارکرد اجتماعی بررسی و بر نحوه‌ی باز تولید قدرت اجتماعی و سیاسی به وسیله‌ی متن و گفتگو تاکید می‌شود. در تحلیل گفتمان، برخلاف تحلیل‌های سنتی زبان‌شناسانه، دیگر صرفاً با عناصر نحوی و لغوی تشکیل‌دهنده جمله به عنوان عمده‌ترین مبنای تشریح معنا، یعنی زمینه‌ی متن سروکار نداریم؛ بلکه فراتر از آن با عوامل بیرون از متن، یعنی بافت موقعیتی، فرهنگی، اجتماعی و غیره

روبه‌رو هستیم (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۰). صاحب‌نظران تحلیل گفتمان انتقادی به بررسی مسائل مهم اجتماعی علاقه‌مندند و می‌کوشند از طریق گفتمان درک بهتری از آن‌ها ارائه دهند. میلز نیز گفتمان را عبارت از انتقال مفهوم از سطح جمله و روابط گرامری چون فعل، فاعل و مفعول به سطح متن بزرگ‌تر دانسته است. وی تمام توجه متن را علاوه بر واحدهای ساختاری درون آن، زبان کارای آن می‌داند. توضیح این نکته بایسته است که تحلیل گفتمان انتقادی یکی از سه نظریه‌ی گفتمانی است که در کنار تحلیل گفتمان لاکلاو و موف و روان‌شناسی گفتمانی در نظریه‌های گفتمانی قرار دارد.

فرکلاف در تحلیل انتقادی گفتمان، متون را در سه مرحله بررسی می‌کند:

۱. مرحله‌ی توصیف؛ در این مرحله متن بر اساس مشخصات زبانی اعم از واژگان، همنشینی و هم‌آوایی کلمات، تقابل‌های گفتمانی، بحث و تحلیل می‌شود در کلمات از چه استعاره‌هایی استفاده شده است؟ روابط کلمات در جملات چگونه است و دارای چه ارزش بیانی و تجربی هستند؟ خبری، دستوری پرسشی و یا امری؟ آیا جملات معلوم هستند یا مجهول؟ آیا از ضمیر ما و شما استفاده شده است؟ اگر مثبت است چگونه؟ و از کدام قراردادهای اجتماعی استفاده شده است؟ (نظام نوبت‌گیری)

۲. مرحله‌ی تفسیر؛ در این مرحله متن بر مبنای آنچه در سطح توصیف بیان شده، با در نظر گرفتن بافت موقعیتی و این‌که مفسرین چگونه بافت موقعیتی را تفسیر می‌کنند بررسی می‌شود (فرکلاف؛ ۱۳۷۹: ۲۱۵). در این بخش زمینه‌ی بینامتنی دخیل در شکل‌گیری متن و عنصر مشترک آن با گفتمان جاری تحلیل می‌شود.

۳. مرحله‌ی تبیین؛ این مرحله سطح کلان است؛ چنان‌که گفتمان به مثابه‌ی زمینه شمرده می‌شود. در مرحله‌ی تبیین گفتمان به عنوان جزئی از روند مبارزه‌ی اجتماعی در ظرف مناسبات قدرت بررسی می‌شود. هدف از این مرحله، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک فرآیند اجتماعی است. تبیین، گفتمان را به عنوان کنش اجتماعی توصیف می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی، گفتمان را شکل می‌دهد.

چهارچوب نظری این پژوهش براساس رویکرد تحلیلی فرکلاف شکل گرفته است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و بر مبنای رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی کوشش می‌شود داستان خسرو و شیرین باز خوانش گردد. به کاربردن چنین نظریه‌ای موجب می‌شود که ابژه‌ی ادبی نه تنها در حوزه‌ی علم ادبی یا همان بلاغت بررسی شود؛ بلکه این امکان به وجود می‌آید که بتوان از منظر دیگر علوم غیرادبی نیز مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته شود. بسیاری از

واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی و سیاسی در قرون گذشته در میان آثار ادبی باز مانده و هنوز مجهول می‌نمایند که قابل شناسایی و پی‌گیری هستند.

همان‌گونه که شعر کاربردی زبانی است؛ می‌توان در تحلیل آن از نظریات و روش‌های تحلیل کاربردهای زبانی دیگر، یعنی نظریاتی که با زبان‌شناسی پیوند دارند، بهره برد؛ البته این تلقی را نباید تحقیر شعر پنداشت (هلیدی، ۱۳۹۳: ۷۶-۸۰).

۳. تحلیل گزاره‌های منظومه «خسرو و شیرین» از منظر تحلیل گفتمان انتقادی

۱.۳ توصیف متن

نخستین سطح که در تحلیل گفتمان انتقادی، فرکلاف به آن پرداخته سطح توصیف است که براساس این موارد انجام شده است: انتخاب نوع واژها، همنشینی و هم‌آیی آنان، انواع وجهیت، کاربرد ضمائر «ما» و «شما»، چگونگی استفاده از واژگان هم‌معنا، نظام نوبت‌گیری، استفاده کاربردی از استعاره و ... است. در این قسمت با توجه به متغیرهای یاد شده به بررسی خسرو و شیرین پرداخته می‌شود.

به نظر فرکلاف، استعاره، وسیله‌ای برای بازنمایی جنبه‌ای از تجربه برحسب جنبه‌ی دیگر آن است و نیز استعاره‌های مختلف دارای وابستگی‌های ایدئولوژیک متفاوتی هستند (فرکلاف؛ ۱۳۷۹: ۱۸۳). استعاره‌های متفاوت به طور ضمنی اشاره به روش‌های گوناگون بر خود امور دارند. نظامی با تکرار استعاره‌ی شاه به علاقه‌ی مایکون، کوشیده است این باور را برای پذیرفتن پادشاهی خسرو در اذهان آماده کند:

چو بشنید این سخن فرهاد بیدل   نشان کوه جست از شاه عادل

(نظامی، ۱۳۷۸: ۲۳۶ بیت ۱۴)

عادل بودن خسرو در میان تمامی بی‌عدالتی‌هایی که خود نظامی نیز آنان را گزارش کرده صرفاً توجیهی و برای هموارکردن ذهن مردم برای پذیرش پادشاهی او است. حربه‌ای که به‌طور سیستماتیک از جانب قدرت‌ها و حکومت‌ها تولید و بازتولید شده است. این شیوه مورد خطاب قرار دادن خسرو و آماده شدن برای به دست گرفتن قدرت، صرفاً برای درباریان و شاهزادگان حامی نظامی بوده است. این منظومه انواع صنایع ادبی، استعارات، کنایات و ایهام و تشبیهات ساده و مرکب را در بر می‌گیرد. توصیف زبانی متن در ارتباط با مناظره‌های خسرو و

فرهاد و نوع دسیسه چیدن خسرو برای از میان برداشتن رقیب خود، نشان از تمایز و اختلاف طبقات اجتماعی مختلف است که جانبداری شاعر در این گفتمان همراه با تراژیکی شدن داستان به نفع طبقات الیگارشی، به‌ویژه «دربار» است. نظامی با استفاده از این صنایع ادبی و بازی‌های زبانی توانسته است مخاطب خود را تحت تأثیر قرار دهد. این اثر که به سفارش و اشاره‌ی دربار بوده و نظامی با سرودن دو بند در مدح ابوطالب طغرل ارسلان، ستایش اتابک اعظم، شمس‌الدین محمد و در مدح شاه مظفرالدین قزل ارسلان، اندیشه‌ی درباریان و نیز گرایش خود را به آنان تاحدی پر رنگ‌تر کرده است.

سطح توصیف با تمرکز بر واژه‌ها و وجوه دستوری و تحلیل زبانشناختی متن به جستجوی ارزش‌های تجربی، ارزش‌های رابطه‌ای و ارزش‌های بیانی موجود در متن که فرکلاف آنان را ارزش‌های صوری متن می‌نامد، می‌پردازد. ارزش‌های رابطه‌ای، معطوف به این نکته است که چگونه انتخاب کلمات متن به روابط اجتماعی میان مشارکت‌کنندگان بستگی دارد و چگونه به ایجاد این روابط کمک می‌کند (همان، ۱۱۶).

برای شناخت سبک نحوی یک متن، نخست باید نحو پایه را شناسایی، و آنگاه میزان هنجارگریزی متن از ساخت‌های پایه‌ی نحوی را مشخص کرد؛ چه هر نوع نحو از یک گروه از واژه‌ها حامل معنایی متفاوت است؛ یعنی تغییر نظم واژگان، کاربردهای معنایی کاملاً متفاوتی به‌بار می‌آورد (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۷۲). رویدادهای این منظومه معمولاً در مکان‌های مشخص مانند کاخ، دربار، حصار، ایوان، شادروان، قصر، درگاه و... مکان‌هایی که حوادث و گره افکنی و اوج و فرودهای داستان در آنجا شکل می‌گیرند. نظامی به نحوه‌ی چینش کلمات توجه ویژه‌ای دارد و آن‌ها را با ترتیب و نظم خاصی به کار می‌گیرد. همنشینی و هم آوایی واژگان و کلمات از این امر حکایت دارند که با توجه به شخصیت‌ها، جایگاه و منزلت اجتماعی آنها قابل تشخیص و تمایز است.

واژه‌ی فرهاد (طبقه‌ی فرودست): صنعت، تیشه، آهن، کوهکن، استادکاری، چابک‌دستی، فرهاد مسکین، تیشه، آهن، کوهکن، تراشیدن و خراشیدن، سختی، زاری، بخت مرده، غمگساری، محنت، آهنین‌چنگ، بی‌سنگ.

واژه‌ی خسرو (طبقه‌ی فرادست): شاه، محرم، نزدیکان، حقه، دولت، مولای صاحب‌کلاهان، از زر زنجیرساختن، مفرح زر، تخت زرین، زر فشاندن، جهان‌سالار، دُر ج گوهر.

از جمله موارد دیگری که در سطح توصیف، فرکلاف آن را مطرح می‌سازد، شمول معنایی است؛ به این معنا که دسته‌ای از واژگان یک مفهوم را نمایندگی یا برجسته می‌کنند.

نظامی با آوردن واژگان: لعبت باز گردون، بازی، شیخون سازی، جگر آهی شغبناک، پای افتاد در خاک، غلتیدن، پیچیدن چون مار، فرهاد مسکین، چه چاره که آن بنی آدم نداند / به جز مُردن کز آن بیچاره ماند(همان، بیت ۷۱: ۳۰۱) از همان ابتدا سرنوشت فرهاد را با مفهوم مرگ یکی می‌پندارد و او را محتوم به نیستی معرفی می‌کند.

از موارد دیگری که فرکلاف در سطح توصیف به آن پرداخته «عبارت‌بندی‌های افراطی» است: به نظر فرکلاف، طرح‌های طبقه‌بندی در انواع مختلف گفتمان‌ها ممکن است به لحاظ کمی متفاوت باشند؛ بدین معنی که جنبه‌های خاص واقعیت را به درجات مختلف در قالب کلمات عرضه کنند با تعداد کمتر یا بیشتر از کلمات. این امر باعث کاربرد زیاد نامعمول شمار زیادی از کلمات تقریباً هم‌معنا در این عبارت‌بندی‌ها می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۶). کلماتی نظیر: بخت، بخت بُرده، رخت بُرده، بی‌زبانی، برج طالع، پستان گردون، راز دُور، فلک، مار نه سر و... در این منظومه، نظامی با زیرکی تمام کوشیده است بار گناه را بر دوش قضا و قدر بیفکند و هرم قدرت یعنی خسرو را تا اندازه‌ای از اتهام توطئه در قتل و مرگ فرهاد تبرئه کند. سراسر متن این منظومه در تلاش است نشان دهد که پادشاه، با تمامی کارشکنی‌ها و بد عهدی‌های آن بی‌عیب و نقص و مبراً از هر گناهی است.

با در نظر داشتن ارزش بیانی جملاتی که نظامی بکار برده است، می‌توان گفت که اکثر جملات نظامی معلوم هستند و بسامد جملات مجهول نیز در این منظومه بسیار کم است؛ نظامی با این استفاده‌ی کاربردی از جملات معلوم هر آنچه در ورای ذهن خود داشته، بیان کرده است. با به کار بردن این نوع از جملات، تأکید نظامی بیشتر بر فاعل جمله است.

از ویژگی‌های دستوری یک متن که در مرحله‌ی توصیف مورد بررسی قرار می‌گیرد «وجهیت» است؛ یعنی از کدامین وجه «خبری، پرسشی دستوری و امری» استفاده شده است. این سه وجه فاعلان را در جایگاه‌های متفاوتی قرار می‌دهد. معمولاً در بیشتر متون مورد استعمال وجه خبری بیشتر از سایر وجه‌های دیگر می‌باشد. ولی در متن‌هایی که براساس گفتمان دو جانبه شکل می‌گیرند و جایگاه مشارکین هم پایه و هم تراز نیست. شیوه استفاده از وجه‌های پرسشی دستوری و امری، گونه‌ای دیگر است که همراه با فرمانبرداری می‌باشد. به نظر فرکلاف در پرسش دستوری، نویسنده بار دیگر چیزی را از مخاطب می‌خواهد که در این مورد اطاعت محض مطرح است (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۲).

در این وجه مخاطب در جایگاه ارائه‌دهنده‌ی اطاعت قرار دارد. عدم تقارن‌های نظام‌مند در توزیع وجه‌ها بین مشارکین فی‌نفسه بر حسب روابط مشارکین از اهمیت برخوردار است. به

تحلیل و بررسی خسرو و شیرین نظامی با ... (حمید مرادی و دیگران) ۴۱۹

نظر فرکلاف چه برای کنش از جانب دیگری و چه برای دریافت اطلاعات از دیگران از جایگاه قدرت صورت می‌گیرد؟

بگفت: آنجا به صنعت در چه کوشند؟   بگفت: انده خرنند و جان فروشند

(نظامی: ۱۳۷۸، ص ۲۳۳ بیت ۱۱)

که در این جا طرح وجه دستوری پرسشی برای کسب اطلاعات و شروع مناظره است که از جانب قدرت و پادشاه صورت می‌گیرد؛ ولی در پرسش دستوری زیر در خواست از گونه ای دیگر است:

که با این مرد سودایی چه سازیم؟   بدین مهره چگونه حقه بازیم؟

(همان، ص ۲۲۸: بیت ۱)

در اینجا این دستور پرسشی مستقیماً از جایگاه قدرت صادر می‌شود که این پرسش دستوری از جانب خسرو برای یک کنش خاص (چاره‌جویی) مطرح می‌شود. به‌کاربردن واژگان مانند مهره در ارتباط با کلمه‌ی "بازیم" که هم به نوعی ایهام دارد و نیز در نظر گرفتن آرایه استخدام در ارتباط با مهره و بازی می‌توان عدم جدیت خسرو را نیز با توجه به این که پادشاهی خوش‌گذران بوده است در ذهن تداعی کند.

نظامی با استفاده از ضمیرهای «ما و شما» به نوعی خود را با حکومت همانند و همراه دانسته است. تلقی از ضمیر ما همراهی خود نظامی با گفتمان غالب می‌تواند باشد:

که ما را هست کوهی بر گذرگاه   که مشکل می‌توان کردن بدو راه

(همان: ص ۲۳۶، بیت ۱).

ضمیر «ما» در بردارنده‌ی شمولیت است و در خدمت قدرت و ایدئولوژی شراکتی قرار دارد. نظامی با به‌کاربردن ضمیر «ما» خود را منفعل و هرگونه اراده‌ای آزاد را از خود سلب می‌کند و کاملاً در جریان گفتمان قدرت در حرکت است. نظامی اگر خود را با دربار یکی نمی‌دانست و اندکی در تعارض با گفتمان حاکم بود در همه جا از ضمیر «ما» استفاده نمی‌کرد. به عنوان مثال خیلی راحت می‌توانست در بیت:

میان کوه راهی کند باید   چنان کآمد شد ما را بشاید

(همان؛ بیت ۳)

به جای ضمیر «ما»، از کلمه‌ی «شاه» استفاد کند که هیچ خطایی چه املائی و چه وزنی در سیر روایت داستان روی نمی‌داد. شناسه‌ها و افعال در ارتباط با خسرو جنبه‌ی دستوری دارند که همراه با جزمیت و قاطعیت سلطه است و نوعی چیرگی و قدرت را به ذهن متبادر می‌کند "طلب فرمود کردن کوهکن را (همان؛ ۲۲۸) و یا" میان کوهی راهی کند باید" (همان، ۲۳۶)/

در میان متن به جملات پرسشی با فرم های استفهام انکاری و گاهی نیز تأکیدی مواجه می‌شویم. شاعر با این کار خواننده را با خود همراه ساخته و کشمکش‌های داستان را برای او واقعی‌تر جلوه داده است. نظامی با گزینش دقیق واژگان توانسته است جایگاه قدرت خسرو را به‌درستی نشان دهد. یادکرد این نکته لازم است که خسرو برخلاف جریان تیپ‌سازی ادبیات کلاسیک فارسی هیچ‌گاه نمی‌تواند نماینده تیپ عاشق زردروی رنج کشیده باشد؛ او مسندنشینی است که تمام امکانات رفاهی در روال منظومه برای او فراهم است. برعکس فرهاد را نماینده تمام عیار تیپ عاشق رنجور ادبیات فارسی می‌توان دانست. نظامی برای نشان دادن گفتگو میان فرهاد و خسرو از آرایه‌ی مناظره بهره برده است، در تعریف مناظره نوشته‌اند

ژرف ساخت آن حماسه است؛ زیرا آن در میان دو کس، دو چیز بر سر برتری و فضیلت خود بر دیگری نزاع و اختلاف لفظی در می‌گیرد و هر یک استدلال خود را بر دیگری ترجیح می‌دهد و سرانجام یکی مغلوب و یا مجاب می‌شود (شمیسا، ۱۳۶۹: ۲۲۷).

در تعریفی عام‌تر در این زمینه چنین نوشته‌اند «شاعر یا نویسنده دو طرف را با هم قرار می‌دهد و آن‌ها را بر سر موضوعی به گفتگو وادار می‌کند و در پایان یکی را بر دیگری غالب گرداند» (داد، ۱۳۸۳: ۴۵). مناظره براساس گفتگو و دیالوگ پیش می‌رود و نوع نگاه نویسنده و آمریت آن بر طرفین و شخصیت‌های مناظره حائز اهمیت است.

از نکات دیگری که در سطح توصیف فرکلاف مطرح می‌نماید نظام «نوبت گیری» در یک گفتمان است. نوبت گرفتن برای سخن چگونگی در گفتگو اداره می‌شود؟ ماهیت نظام نوبت‌گیری از منظر فرکلاف بستگی به روابط قدرت بین مشارکین دارد. در گفتگو بین افراد غیر هم‌تراز حقوق نوبت‌گیری نیز، نابرابر است، هرچند در مناظره خسرو و فرهاد نظام نوبت‌گیری با وجود افراد غیر هم‌تراز و جایگاه رعایت شده است؛ در منظومه‌ی نظامی، نکته‌ای که حائز اهمیت است این است که فرهاد تنها هنگامی نوبت صحبت کردن دارد که پرسشی خطاب به او مطرح شود و برعکس پادشاه برای خود نوبت قائل می‌شود و هر زمان و در

تحلیل و بررسی خسرو و شیرین نظامی با ... (حمید مرادی و دیگران) ۴۲۱

هر مکانی که باشد می‌تواند گفتمانی را شکل دهد و بنا به خواسته‌ی خود آن را به پایان رساند. مکالمه‌ی غیر رسمی میان افراد هم تراز به عنوان شکل آرمانی از تعامل اجتماعی دارای اهمیت و قدرت زیاد است؛ اما امکان وقوع بالفعل آن در جامعه‌ی طبقاتی و قدرت مدار بسیار محدود است. در گفتمان مشارکت قدرت‌مندتر از طریق قطع صحبت دیگران اجبار دیگران به صریح‌تر صحبت کردن «بگفتا هرشبش بینی چو مهتاب؟» (همان؛ ۲۳۶، بیت ۳). کنترل موضوع بحث و صورت‌بندی صحبت، محدودیت‌هایی را در سخن گفتن مشارک کم قدرت اعمال می‌کند. موضوع یا موضوعات یک تعامل توسط مشارکین قدرت‌مند تعیین و کنترل می‌شود؛ مشارکین قدرت‌مند غالباً در جایگاهی قرار دارند که می‌توانند ماهیت و مقاصد تعامل را در همان آغاز مشخص کنند و اجازه‌ی کارها و صحبت‌هایی را ندهند که بی‌ربط و نامناسب است.

از صورت‌بندی برای مقاصدی نظیر فرایند درک یک موضوع یا رسیدن به توصیفی مورد توافق درباره‌ی آنچه در یک تعامل رخ داده است و نیز امکانی برای سلطه استفاده می‌شود. کلّ مناظره‌ی خسرو با فرهاد صورت‌بندی از وضع فرهاد در مواجهه با شیرین است و موضع‌گیری خسرو با دیگری حاضر جواب است "به یاران گفت کز خاکی و آبی / ندیدم کس بدین حاضر جوابی" (همان؛ ۲۳۵، بیت ۸) هدف خسرو از شکل دادن این مناظره علاوه بر آگاهی از رقیب خود، سوق دادن مشارک دیگر (فرهاد) به قبول روایت مشخصی که رخ داده است "او آن من شد زو مکن یاد" و محدود کردن مشارک دیگر است.

۲.۳ مرحله تفسیر

در سطح تفسیر چهار پرسش در ارتباط با چهار بُعد اصلی موقعیت مطرح شده است که پرسش‌های مربوط عبارتند از این که ماجرا چیست؟ چه کسانی درگیر ماجرا هستند؟ روابط میان آن‌ها چیست؟ (فرکلاف؛ ۱۳۷۹: ۲۲۲). به نظر فرکلاف پرسش‌های مربوطه به اشخاص درگیر و نوع روابطشان بدون تردید دارای ارتباطی بسیار نزدیک است. در مناظره‌ی خسرو و فرهاد دو جایگاه فاعلی برای پرسنده و پاسخ دهنده وجود دارد و نیز نهادهای اجتماعی تعیین‌کننده هویت اجتماعی فاعلانی هستند که در آن چارچوب عمل می‌کنند و در این نمونه ما با یک پادشاه و شخصی عادی مروه‌رو هستیم که در گام بعد قربانی سیاست‌های شاه می‌شود. نقش زبان در خصوص پرسش نخست چیست؟ فرکلاف بینامتنیت را وضعیتی می‌داند که در آن هر رخداد ارتباطی بر رخداد‌های ارتباطی پیش از خود متکی است؛ چنان‌که نویسنده از

به کارگیری کلمات و عبارات پیشینیان خود ناگزیر است و چه بسا آشکارا به سایر متون نیز اشاره کند یا از آن‌ها نقل قول کند (همان: ۱۱۷). در این متن نیز نشانه‌هایی از بینامتنیت با اشاره‌های خود نظامی به اشعار و آرای فردوسی در مقدمه دیده می‌شود که در ابیاتی به پیشینه این داستان و ادامه دادن کار فردوسی در جنبه‌ی غنایی آن می‌پردازد:

حکیمی که حکایت شرح کرده است	حدیث عشق از ایشان طرح کرده است
چو در شست او فتادش زندگانی	خدنگ افتادش از شست جوانی
به عشقی در که شست آمد پسندش	سخن گفتن نیامد سودمندش
نگفتم هرچه دانا گفت از آغاز	که فرخ نیست گفتن گفته را باز
در آن جزوی که ماند از عشق بازی	سخن راندم، نیت بر مرد غازی

(نظامی، ۱۳۷۸: ۳۳)

نظامی در ابیات بالا در قالب استعاراتی به فردوسی اشاره کرده است. آشکار است با تکیه‌ی منحصر به ساختار و فرم یک متن نمی‌توان به معناهای پنهان در سطوح مختلف آن دست یافت و تأثیر کارکردهای اجتماعی را که در تولید متن دخیل بوده‌اند نادیده گرفت؛ زیرا ارزش و ویژگی‌های متنی تنها با واقع شدن در تعامل اجتماعی است که جنبه‌ی واقعی می‌یابد. مرحله‌ی تفسیر، بافت موقعیتی و بینامتنی را روشن می‌کند؛ فرکلاف در تحلیل گفتمان انتقادی، بر ایدئولوژی و قدرت تأکید دارد. از نظر وی ایدئولوژی ابزار ایجاد و حفظ روابط قدرت در جامعه است و به همین علت زبان در نهادهای اجتماعی جریان می‌یابد (کلانتری، ۱۳۹۱: ۳۲). پراکتیس یا کردار گفتمانی ترکیبی از عناصر گفتمانی و غیر گفتمانی است (همان) که این عناصر در پژوهش حاضر به قرار زیر است:

عناصر گفتمانی؛ متن و مناظرهای اشعار خسرو و شیرین.

عناصر غیر گفتمانی؛ شرایط اجتماعی، تاریخی و سیاسی حاکم بر قرن ششم هجری که در صفحات قبل جداگانه به آن پرداخته شد.

زمینه‌ی فکری شاعر تا حدودی با بررسی میان گفتمانیت آشکار می‌شود. نکته‌ی حائز اهمیت دیگر در این بخش این است که نویسنده از چه متن گفتمانی در درون گفتمان اصلی استفاده کرده است. به عبارتی درون گفتمان‌های اصلی چه گفتمان‌های مختلفی مفصل‌بندی شده و این مفصل‌بندی میان گفتمان‌ها چگونه واقعیت را بازنمایی می‌کند؟ میان

تحلیل و بررسی خسرو و شیرین نظامی با ... (حمید مرادی و دیگران) ۴۲۳

گفتمانیت هنگامی واقع می‌شود که گفتمان‌ها و ژانرهای مختلف در یک رخداد ارتباطی واحد با یک‌دیگر مفصل‌بندی شوند. با مفصل‌بندی جدید گفتمان‌ها خطوط مرزی چه درون یک نظام گفتمانی واحد و چه میان نظم‌های گفتمانی تغییر می‌کند. پرکتیس‌های گفتمانی آفرینش‌گر که طی آن گونه‌های گفتمانی جدید ترکیب می‌شوند، نشانه و نیز نیروی محرک تغییرات گفتمانی و در نتیجه اجتماعی-فرهنگی اند (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۲۸). تحلیل بینامتنی ما را متوجه این نکته می‌کند که متون، وابسته به جامعه و تاریخ‌اند؛ گفتمان‌ها و متون آنان متعلق به مجموعه‌های تاریخی هستند و تفسیر بینامتنی به این موضوع بستگی دارد که متن را متعلق به کدام مجموعه بدانیم و در نتیجه چه چیز را میان مشارکین، زمینه‌ی مشترک و مفروض بدانیم (فرکلاف: ۱۳۷۹: ۲۲۴).

قدرت برای کسب مشروعیت نیازمند یک ایدئولوژی است. محصول همکاری ایدئولوژی و قدرت و ابزارهای عملی سلطه در میان جامعه و در قلمرو علوم انسانی، پدیدار شدن شیوه‌ی خاصی از زبان و استدلال و بیان است که ارتباط مستقیمی به ماهیت آن ایدئولوژی و متولیان آن دارد. بر این اساس همه کسانی که خود را در دایره‌ی حمایت از آن قدرت قرار می‌دهند از زبان و ذهنیت خاصی برخوردار می‌شوند که با ذهنیت و زبان عموم مردم و اندیشمندان تفاوت بسیار دارد. گاهی زبان و قدرت به مرور زمان، اخلاق عمومی جامعه را نیز در حوزه‌ی تأثیر خود قرار می‌دهد. بخشی از خصوصیات این زبان که سبک حکومتی آن دوره را تعیین می‌کند عبارت است از: به کارگیری عبارت‌های تهکم‌آمیز و تهدیدآمیز در برابر مردم و متفقدان و مخالفان، بیان شعاری و عاری از ژرف اندیشی، به کارگیری عبارت‌های احترامی و تقدیس‌کننده قدرت، محافظه‌کاری و طرفداری از حفظ وضع موجود، حقیقت‌پوشی، جایگزینی عوامیت با عقلانیت از طریق اسطوره‌آفرینی و افسانه‌سازی برای دولت و مشروعیت‌بخشی به رابطه‌ی عبودیت و معبودیت میان مردم و حکومت (شیری، ۱۳۹۸: ۳۲). این شیوه‌ی گردآوری شاعران و هنرمندان در دربار پادشاهان در دوره‌ی تیموریان نیز برای کسب مشروعیت وجود داشت و در دوره‌ی سلجوقیان، هم به عنوان تقلید از شکوه و شوکت دربار سامانیان و هم به عنوان ابزاری برای مقوله‌ی مشروعیت‌بخشی و تقدس‌گرایی تداوم یافت.

۳.۳ مرحله تبیین

تبیین، گفتمان را به عنوان کنش اجتماعی توصیف می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی، سیاسی، گفتمان‌ها را تعیین می‌بخشند. جریان‌های اجتماعی تأثیر مستقیمی

بر متون دارد؛ به طوری که متن جزء لاینفک این جریان و حوادث اجتماعی است. بنابراین بررسی متون از این‌که قدرت با تمامی نمودهای آن در اجتماع چه تأثیری در ایجاد متون دارد حائز اهمیت است. در این مرحله پرسش‌هایی از این نوع مطرح می‌شود چه انواعی از روابط قدرت در سطوح گوناگون نهادی، اجتماعی و موقعیتی در شکل دادن به گفتمان مؤثرند؟ چه عناصری در متن دارای خصوصیات ایدئولوژیک است؟ آیا گفتمان مورد بحث در خدمت روابط قدرت موجود است یا در جهت دگرگون ساختن آن؟ و پرسش‌های دیگر از این دست (حدادی و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۹).

در این منظومه، گفتمان در ارتباط با دربار و در مدح و ستایش شاهان قرار می‌گیرد و تأثیر مستقیم نظام مستبد سلطه، بر پیدایش منظومه‌هایی از این دست محسوس و دیدنی است. در سیر تاریخی دوره‌ی سلجوقی، شاهان هویت و حضور فرمان‌روایی خود را وابسته به شاهان پیش از خود می‌دانستند و برای مشروعیت دادن به نظام سیاسی نیازمند شاعران و نویسندگان بودند. گفتمان‌های موجود در منظومه‌هایی از این دست نه تنها در پی دگرگون‌ساختن قدرت نیستند بلکه در خدمت و تثبیت حکومت و نظام سلطه هستند و صدای طبقه‌ی دیگری نیز از این نوع منظومه‌ی شعری در سراسر ادبیات کلاسیک فارسی به گوش نمی‌رسد. یک ویژگی ساختاری فرهنگ شرقی و به تبع فرهنگ ایرانی، تقدیس پادشاه بوده است (قاضی مرادی، ۱۳۷۸: ۶۲). این نگرش در کنیسه‌ها، سنگ نوشته‌ها و بسیاری از نگاره‌های برج‌مانده از تمدن باستانی ایران پدیدار است. مفهوم «فره‌ی ایزدی»، که این همه در متون ادبی دیده می‌شود تجلی دیگر از مشروعیت، تقدیس پادشاه و الزام زیردستان از پیروی بی‌چون و چرای اوست (همان).

شاعران و نویسندگان دربار در این نکته اشتراک داشتند که شاه و دربار را عاری از هرگونه نقص و کمبودی معرفی کنند؛ این امر به این دلیل مهم بوده است که هرگونه تقدس‌زدایی از شاه نیز موجب تضعیف ساختار قدرت می‌شده است. در جامعه‌ی سنتی ایرانی یا همان گستره پهناور خاورمیانه، دیدگاهی است که به مسأله‌ی قدرت و پادشاهی، نژادی و نسبی نگاه کرده است؛ خواه مربوط به نظام حکومتی و دولتی باشد خواه مربوط به جنبه‌ی روحانی و دینی. این زاویه‌ی دید و نگرش همواره از جانب کسانی که در قدرت بوده‌اند و هرم قدرت را داشته‌اند (طبقه‌ی خاص) و کسانی که تحت تأثیر تبلیغات و جنگ روانی دسته‌ی اول به کمک ابزاری که در دست دارند (طبقه‌ی عوام) پشتیبانی شده است. پادشاه در معتقدات ایران باستان همواره دارای جایگاهی ویژه بوده و چنین تصور می‌شده که این مقام از سوی خداوند

تحلیل و بررسی خسرو و شیرین نظامی با ... (حمید مرادی و دیگران) ۴۲۵

به وی تفویض شده است (براتلو، ۱۴۰۱). همواره روابط قدرت از طریق اشکال نمادین و استفاده از تمامی امکانات و ابزار در پی کسب اعتبار و اقتدار بوده‌اند. نویسندگان و شاعران در ایجاد و تثبیت این امر در تمامی اعصار زیست بشری نقش مهمی را ایفا کرده‌اند. در این میان در تاریخ ادبیات فارسی حاکمان همیشه برای دادن مشروعیت به خود، همراه با سلطه‌ی مقتدر و زورگویی نیازمند زیباسازی و طبیعی‌سازی حکمرانی خود در اذهان عمومی مردم بوده‌اند. این امر به انسجام اجتماعی جامعه منجر شده و در نگاه انتقادی، انقیاد هر چه بیشتر مردم و جامعه را در پی داشته است. اینجا است که نقش شاعران و نویسندگان و دیگر هیأت‌های تولید بارز و برجسته می‌شود.

در قرن ششم، قدرت، نهاد وابسته به خود را که مراتبی از فرادستی و فرودستی را تولید می‌کند. در مرکز و رأس نهاد قدرت، شاه، وزیر و شاهزاده به عنوان قدرت مرکزی، و شاعران، نویسندگان و تاریخ نگاران به منزله‌ی حلقه‌های متصل به این مرکز قدرت بودند. اینان همگام و همراه با این مرکز قدرت حرکت می‌کردند و کارکرد آنان تأیید و تثبیت نظام موجود و مشروعیت‌بخشی به اعمال آنان در اذهان عامه خلق بود. در این میان گروه دارای قدرت، گروه حاکم و گروه دیگر را فرمانبران و مطیعان تشکیل می‌دادند که گروه دوم اطاعت از گروه اول را سرلوحه خود قرار داده و قلم و افکار خود را در خدمت به آنان به کار می‌گیرند. این تأیید و تثبیت را در تقابل‌های گفتمانی میان خسرو و فرهاد به وضوح می‌توان دید که بعد از طریح‌ریزی نقشه‌ای برای از میان برداشتن فرهاد، نظامی خسرو را در قالب استعاره‌ای ماکان، شاه عادل خطاب می‌دهد "نشان کوه جست از شاه عادل". به نظر ون دایک « قدرت هژمونیک مردم را به انجام عملی وا می‌دارد که گویی این اعمال طبیعی، عادی یا صرفاً مبتنی بر توافق و اجماع بوده است».

با توجه به جایگاه مهم و تأثیرگذار شاعران، تأثیر و تسلط اشعار آنان در همراه کردن اذهان عامه‌ی مردم، دستگاه قدرت از آنان برای رسیدن به اهداف خود که مهم‌ترین آن «مشروعیت‌بخشی» بوده، استفاده نموده است. به عبارتی دیگر؛ کلک و خامه‌ی آنان را در خدمت قدرت حاکمه درآورده بود. هژمونی از طریق کنترل غیرمستقیم اعمال و به کار بستن ترفندهای به‌ظاهر مشروع، اذهان را به طریقی شکل می‌دهد که مردم به شیوه‌ی آزادانه به بهترین وجه منافع گفتمان مسلط را تأمین کنند. سلطه مورد نظر را طبیعی، ماورایی و متافیزیکی و خدایی جلوه می‌دهد؛ گویی هرگونه تلاش در جهت دگرگون کردن اوضاع محاربه با تمام

نیروهای ماورایی است و کفر تلقی می‌شود. در نتیجه شاعران بی هیچ‌گونه تحرک و جنبشی خواسته یا ناخواسته در جهت منافع قدرت گام بر می‌دارند.

در متن، ساختارهایی گفتمان مدار هستند که به کارگیری و یا تغییر و تبدیل آن‌ها به صورت دیگر در متن باعث می‌شود که برداشت‌های متفاوتی ممکن گردد؛ مطلبی پوشیده شود یا برعکس بخشی از متن برجسته شود و بخشی دیگر در حاشیه قرارگیرد (یار محمدی، ۱۳۸۳: ۱۴۴). نظامی این فرافکنی و حقیقت پوشی را با توسل به بخت و گردون، و استفاده از نظام همنشینی واژگانی به کار برده است که در نگاه اول ذهن مخاطب به سوی قضا و قدر می‌رود و نیرنگ و دسیسه‌ی خسرو به حاشیه برده می‌شود:

به روز من ستاره بر می‌یاد	به بخت من کس از مادر مزایاد
مرا مادر دعا کرده است گویی	که از تو دور بادهرچه جویی
اگر در تیغ دوران زحمتی هست	چرا برد تو را ناخن، مرا دست؟
وگر بی میل شد پستان گردون	چرا بخشد ترا شیر و مرا خون؟

(نظامی، ۱۳۷۸؛ ۲۴۱، بیت ۶الی ۹)

با بررسی شاکله‌های قدرت در نظام فکری نظامی می‌توان دید که این اثر در ارتباط و خدمت دربار و طبقه‌ی خاص قدرت سروده و نوشته شده است. از آن‌جا که هر ملاک و معیاری برای ارزیابی نهادها و رابطه‌های اجتماعی به تعبیری از قدرت نیاز دارد، بدون فهم قدرت، فهم جامعه ناممکن می‌نماید. در نتیجه بدون فهم قدرت و جامعه‌ی موجود در زمان آفرینش یک متن نمی‌توان به طور دقیق متن را شناخت و درک کرد. بعضی از متفکران از جمله برتراند راسل، قدرت را نتیجه‌ی کنش‌های آگاهانه اجتماعی و نیت افراد می‌دانند؛ در حالی که گروهی از متفکران، قدرت را فروکاستی به نیت افراد بر نمی‌شمرند. امروز قدرت مؤثر قدرت‌شناختی است و این شکل از قدرت را گروه‌های تحت سلطه، با شیوه‌های ترغیب، تظاهر دخل و تصرف اعمال می‌کنند تا اذهان دیگران را براساس منافع خود تغییر دهند. مهار و کنترل اذهان دیگران اساساً یکی از کارکردهای نوشتار و گفتار است (ون دایک، ۱۳۸۴: ۱۸۴).

کشمکش و مناظره‌های میان فرهاد و خسرو را کشمکش و تضاد میان حکومت (چون دربار و شاه نماد گونه‌ی اقتدار و حکومت بوده است) و طبقه‌ی فرودست می‌توان در نظر گرفت. خسرو به عنوان نماینده‌ی تام الاختیار حکومت و قدرت با به دست آوردن تمام گزینه‌ها، افراد و مشاوران درباری در تقابل با فرهاد فاقد قدرت و تیشه او قرار می‌گیرند. با وجود این، می‌توان

دانست که هیچ متن خشتی و بی طرفی وجود ندارد و هر متن در شرایط و موقعیت خاصی تولید شده است و تمام متن‌ها به یک منبع قدرت مرتبط هستند (بهرام پور، ۱۳۷۲: ۲۲). فرهاد دارای صدای خاموش از طرف نظامی است که رقیب او را که سبب مرگ و باز ماندن او از عشق شیرین می‌شود را نیز عادل می‌خواند. ولی صدای او صدای ماندگار و تأثیرگذار در میانه عامه‌ی مرد است که در قالب آوازاها و ترانه‌هایی در میان ملل گوناگون این اثر و تأثیر آن باز نمود پیدا کرده است؛ تا جایی که این اثر بیشتر به اسم شیرین و فرهاد شناخته شده است. عدم ماندگار ماندن نام و عشق خسرو با وجود اینکه حتی شیرین نیز در فراق او جان می‌دهد می‌تواند دلایل گوناگونی داشته باشد؛ ۱- دیدگاه کلی انتقادی عامه‌ی مردم نسبت به نظام قدرت و سلطه (شکاف طبقاتی) ۲- زن‌باره و هوس‌ران بودن خسرو که در چند بیت نیز نظامی به این خصوصیت شخصیتی او اشاره می‌کند. ۳- دیدگاه منفی خسرو نسبت به زن و عشق "چو گل بویی گند اندازد از دست".

خسرو با به دست داشتن ابزار قدرت در پی رسیدن به هدف خود است. از شخصیت‌های مهم و کلیدی وابسته به قدرت و دربار "شاپور" است؛ هنرمند و نقاشی توانا است به طوری که "بی کلک از خیالش نقش می‌رُست" (نظامی، ۱۳۷۸: ۴۸، بیت ۹). این شخصیت نقش اصلی را در آشنا و نهادینه کردن عشق خسرو در دل شیرین ایفا می‌کند که تمثالی از خسرو را نقاشی می‌کند و بر سر راه شیرین می‌نهد:

خجسته کاغذی بگرفت در دست   به‌عینه صورت خسرو در او بست
بر آن صورت چو صنعت کرد لختی   بدوسانید بر ساق درختی

(نظامی، ۱۳۷۸، ص ۶۹ الی ۵۴)

که شیرین "کزان صورت شود گرفتار" ناخواسته بدان دل ببندد و به عشق شاهزاده مایل شود که این نقشه در سه مرحله به انجام می‌رسد تا جایی که ابژه اسیر سوژه‌ی خود می‌شود. به نظر فرکلاف یک نهاد می‌تواند کنش اجتماعی اعضای خود را سهولت بخشد و هم زمان، آن را محدود و مقید سازد. دربار پادشاهان همواره به عنوان نهادی بوده است که اعضای خود را اعم از تاریخ‌نگار، شاعر و نویسنده... مقید کرده است که در چارچوب و تحت هژمونی خاص خود این نهاد عمل کنند. به علاوه هر چارچوب نهادی فرمول‌بندی‌ها و نمادپردازی‌های مربوط به مجموعه‌ی خاصی از بازنمودهای ایدئولوژیک را در بر می‌گیرد.

با این اوصاف، می‌توان گفت که نهادها فاعلان ایدئولوژیک خود را می‌سازند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۴۶). این بدان معنی است که نهادها قیود ایدئولوژیک و گفتمانی را به عنوان شرطی برای احراز شایستگی برای عمل کردن در مقام فاعل به آنان تحمیل می‌کنند. این تحمیل در اشعار نظامی بارها قابل دیدن بود و این عدم تخطی از هژمونی دربار در بیشتر ابیات این منظومه به چشم می‌خورد.

۴. نتیجه‌گیری

هدف اساسی این پژوهش تحلیل گفتمان انتقادی منظومه‌ی خسرو و شیرین نظامی با استفاده از روش و تحلیل گفتمان فرکلاف می‌باشد. از آنجا که این منظومه یکی از مهمترین آثار مهم کلاسیک فارسی است لذا خوانشی انتقادی از آن می‌تواند سویه‌های پیدا و پنهان آن را آشکار نماید. تحلیل گفتمان انتقادی با استفاده از سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین درصدد بر ملا نمودن سویه‌هایی است که متن سعی دارد آنها را از نظر مخاطب دور نگه دارد تا بتواند وضعیت موجود را آنطور که سلطه می‌خواهد، نشان دهد.

در این منظومه با توجه به بکارگیری استعاره‌ها، ارزش‌های بیانی و تجربی در وصف شخصیت‌ها و شکل‌دهی به روایت‌ها، نظامی در پی ایجاد تقابلی بین دو طبقه فرودست و فرادست است. این امر به طور وضوح در گفتگوهای خسرو و فرهاد نمایان است. با توجه به رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، مهم‌ترین موارد تحلیل این متن بر اساس این رویکرد عبارتند از؛ انتخاب واژگان خاص با دانش زمینه‌ای، به کاربرد استعارات و وجه‌های اخباری و دستوری پرسشی برای نشان دادن قاطعیت قدرت خسرو. به کارگیری این نکات واژگانی و دستوری با توجه به مؤلفه‌هایی که فرکلاف مطرح می‌کند می‌تواند بیان‌کننده‌ی این باشد که در بخش انتخاب واژگان و هم‌نشینی و هم آوایی آنان، نظامی با گزینش دقیق این کلمات توانسته است جایگاه قدرت خسرو را حفظ کند و با پایان تراژیک مرگ این پادشاه تمامی بی‌عدالتی‌ها و هوسرانی‌های او را به حاشیه ببرد.

زمینه و بافتاری که در آن نظامی به سرودن این منظومه پرداخته است، حکایت از تسلط نهاد دربار و وضعیت نابسامان مردم است. این موقعیت از نظر نظامی با صبغهی عشق و دلدادگی نادیده گرفته شده است. به عبارتی دیگر؛ آنچه مخاطب این متن را به سوی خود جلب می‌کند نه تضاد و منازعه مردم با نهاد دربار بلکه فروکاست آن به شخصیت‌ها در قالب تصاحب عشق است. هر یک از این شخصیت‌ها روایت‌گر طبقه و موقعیتی هستند که منظومه به‌خوبی

توانسته است آن را بازنمایی کند. موقعیت قرن ششم هجری که نظامی با ارجاع به فردوسی آن را تشریح می‌کند حاکی از وقوع حوادث و اتفاقاتی است که این دوره را به دوره‌ی تاریکی مبدل نموده است. جنگ‌های پی‌درپی و لشکرکشی‌های توأمان قبیله‌ای همراه با کشتار و گرسنگی و فضای عمومی مه‌آلود آن دوره بوده است که هیچ‌گونه اشاره‌ای با توجه به تسلط گفتمان درباری به این حوادث نشده است. این گونه آثار برای خوش‌باشی و خوش‌گذرانی مجلس‌های درباریان سروده شده و هم‌سو و هم‌جهت با گفتمان قدرت بوده‌اند. مناظره براساس گفتمان پیش می‌رود و جملات به صورت صریح ارائه می‌شود؛ با انتخاب این ساخت معلوم باورپذیری آنچه را روایت کرده است با توجه به تناقضات ذکر شده تسهیل می‌بخشد.

گفتمان‌شناسی این منظومه در بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد شیوه‌ی گزینش کلمات و حتی انتخاب نام این منظومه همراه با درونمایه‌ی آن در آن برهه‌ی آشفته‌ی تاریخی کاملاً در تعارض با شیوه‌ی زیستی جامعه بوده است. این امر از سویی دیگر حاکی از همسویی منظومه با سلطه‌ی گفتمان دربار است که با مشروعیت‌بخشی بدان در پی طبیعی جلوه دادن وضعیت موجود دارد. عدم نقد و به چالش کشیدن وضعیت موجود که توأمان با ستم و ناعدالتی است مشخصه‌ی بارز این امر می‌باشد. با توجه به انسجام موضوعی از طریق گزاره‌هایی که این متن در اختیار ما قرار داده است، می‌توان گفت گفتمان اصلی و مهم در این متن، گفتمان مشروعیت‌بخشی به ایدئولوژی غالب است، ایدئولوژی که نهادی به نام دربار در پی تعریف و بنیان نهادن آن در هر دوره‌ی فرمانروایی بوده است. نهاد دربار همواره در تمامی سلسله‌های حکومتی متشکل از وزراء، فرماندهان، شاهزادگان و افراد درجه‌ی یک لشکری و حقوقی بوده است.

کتاب‌نامه

- احمدی، بابک. (۱۳۹۳). از نشانه‌های تصویر تا متن. تهران: نشر مرکز.
- اردانی رضایی، فضل‌الله. (۱۳۸۷). نقد تحلیلی- تطبیقی منظومه «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی گنجوی. پژوهشنامه ادب غنایی ۱۳۸۷، شماره ۱۱، صص ۸۷-۱۱۲.
- آقا گل زاده، فردوس. (۱۳۹۴). تحلیل گفتمان انتقادی. چاپ سوم. انتشارات علمی فرهنگی.
- آقا گل زاده، فردوس. (۱۳۸۶) «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات». ادب پژوهی. شماره اول: ۱۷-۲۷.
- اقبال، ابراهیم. (۱۳۸۳). مقایسه داستان خسرو و شیرین فردوسی با نظامی. دو فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، دوره جدید، شماره سوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۳، صص ۱۳۶-۱۲۵.

۴۳۰ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- بهرام‌پور، شعبان علی. (۱۳۷۲). درآمدی بر تحلیل گفتمان. کتاب مجموعه مقالات گفتمان و تحلیل گفتمانی به اهتمام محمد رضا تاجیک. تهران: انتشارات فرهنگ گفتمان.
- پاریزی، باستانی. (۱۳۷۳). سلجوقیان و غز در کرمان (افضل‌الدین ابوحامد کرمانی؛ تحریر محمدابراهیم خبیصی)؛ مقدمه، تصحیح و تحشیه باستانی پاریزی. ویراست دوم. تهران: تبریزی، منصوره. (۱۳۸۶). ویژگی‌های روانی و جسمانی زن و نقش آنها در رابطه عاشقانه در اشعار احمد شاملو و خسرو و شیرین نظامی. پژوهش زنان، دوره ۵، شماره ۲، پاییز ۱۳۸۶، صص ۱۲۸-۱۰۹.
- حدادی، الهام و دیگران. (۱۳۹۱). کردار گفتمانی و اجتماعی در رمان مدار صفر درجه بر پایه الگوی تحلیل گفتمان فرکلاف. نقد ادبی، سال ۵، شماره ۱۸، صص ۴۹-۱۲۵.
- خرمی و خانی، مریم و مینو. (۱۳۹۶). تحلیل بازتاب نقاشی در جامعه قرن ششم با نگرش به آثار نظامی. مجله علمی-پژوهشی پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر. شماره ۵۱، صص ۷۰-۶۱.
- خزانه‌دارلو، محمدعلی و سلطانی، بهروز. (۱۳۹۱). مقاسه خسرو و شیرین نظامی با شیرین و خسرو روح الامین شهرستان. فصلنامه علمی و پژوهشی. «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»، شماره ۲۵، صص ۴۹-۲۹.
- داد، سیما. (۱۳۸۷). فرهنگ اصطلاحات ادبی، چاپ ۴. تهران: مروارید.
- راوندی، محمد علی بن سلیمان. (۱۳۶۴). راحه الصدور و آیه السرور، تصحیح محمد اقبال و مجتبی مینوی. ج دوم، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- زارع، ناصر، بلاوی، رسول، هاشمی تزنگی، زهرا. (۱۳۹۹). تحلیل گفتمان رمان «الحرب فی بر مصر» اثر یوسف القعید (براساس نظریهٔ تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف). زبان و ادبیات عربی، ۱۲(۱)، ۱۴۷-۱۶۰. doi: 10.22067/jall.v12.i1.77205
- سجودی، فرزانه، اکبری، زینب اکبری. (۱۳۹۳). تحلیل انتقادی گفتمان «مقامات» مشایخ صوفیه، کهن‌نامه ادب پارسی، ۴(۵)، ۷۳-۹۷.
- سلطانی، سیدعلی اصغر. (۱۳۸۴). تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش. فصلنامه علوم سیاسی. شمسیا، سیروس. (۱۳۶۹). انواع ادبی. تهران.
- شیری، قهرمان. (۱۳۹۸). تکوین و تکامل بهارنثر فارسی از عصر سامانی تا دوره سلجوقی. تهران: انتشارات ورا.

تحلیل و بررسی خسرو و شیرین نظامی با ... (حمید مرادی و دیگران) ۴۳۱

صالحی و پارسا، ژیلا، سید احمد رضا (۱۳۸۷). مقایسه خسرو و شیرین نظامی با شیرین و فرهاد الماس‌خان کندوله‌ای. کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، سال نهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، شماره ۱۷، صص ۱۵۲-۱۳۰.

صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۳). «تاریخ ادبیات ایران جلد ۲». تهران: انتشارات فردوسی - انتشارات مجید، چاپ سیزدهم.

طغیانی و جعفری، اسحاق و طیبه. (۱۳۸۸). رویکرد اساطیری و روانشناختی به تولد نمادین شب‌دیز در خسرو و شیرین نظامی. بوستان ادب، سال اول بهار ۱۳۸۸، شماره ۱. صص ۱۳۴-۱۲۰.

فتوحی، محمود. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها). تهران: انتشارات سخن. فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

قاضی مرادی، حسن. (۱۳۸۷). استبداد در ایران؛ تهران: اختران، چاپ پنجم. قبادی، حسینعلی و دیگران. (۱۳۸۸). «تحلیل گفتمان غالب در رمان سووشون سیمین دانشور». فصلنامه نقد ادبی. دوره ۲. شماره ۶: ۱۸۳-۱۴۹.

کریم‌پور، نسرین. (۱۳۹۵). «تحلیل گفتمان انتقادی اقتصادی اشعار خاقانی». دو فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۴، شماره ۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، صص ۲۵۵-۲۲۴.

کلاتری، عبدالحسین. (۱۳۹۱). گفتمان از سه منظر زبان‌شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی. تهران: جامعه‌شناسان.

گرچی، مصطفی و دیگران. (۱۳۹۱). «تحلیل گفتمان رمان کولی کنار آتش منیرو روانی‌پور»، مجله بهار ادب، سال پنجم، شماره اول، پیاپی ۱۵، صص ۷۹-۹۰.

نجفی، عزیزه، عباس‌زاده، خداویدی، عدل پرور، لیلا. (۱۴۰۰). گفتمان انتقادی در داستان بیچه‌های قالیباف‌خانه هوشنگ مرادی کرمانی (براساس نظریه نورمن فرکلاف). مطالعات زبان فارسی، ۴(۷)، ۱۷۶-۱۵۷. doi: 4/jshd.2021.261318.1058

براتلو، فاطمه. (۱۴۰۱). درآمدی بر تقسیم کار طبقاتی به عنوان نمودی از مفهوم عدالت در شاهنامه فردوسی، کهن‌نامه ادب پارسی، ۱۳(۲)، doi: 10.30465/cpl.2023.7383

نظامی گنجوی. (۱۳۷۸). خسرو و شیرین، به کوشش حسن وحید دستگردی، چاپ سوم. هلیدی، مایکل، حسن، رقیه. (۱۳۹۳). زبان، بافت و متن ابعاد زبان از منظر نشانه‌شناسی اجتماعی، مترجم محسن نوبخت، تهران: سیاه‌رود. چاپ اول.

ون دایک، تتون. (۱۳۸۴). مطالعاتی در تحقیق گفتمان: از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی، ترجمه گروه مترجمان.

۴۳۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

یار محمدی، لطف‌الله. (۱۳۸۳). گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی. چاپ اول. تهران: هرمس
یورگنسن، فیلیپس. (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.